

Հայագիտական հրատարակութիւններ

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ, «ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒ-
ԹԻԻՆԸ ՄԵՐՁԱԻՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԻՆ ՄԷՁ
(1080-1137)», ՊԷՂԻՄԵՔ; 1974, 245 էջ:

Հայերը միջնադարում օտարութեան մէջ բազմաթիւ դադութ-
ներ են ստեղծել, բայց ինչքան ճիշդ ու կամք էլ դործադրած լինեն,
մի քանի սերունդ անց, հայկական մշակոյթի ու պատմութեան մէջ
իրենց լուծան մուծելով, անյայտացել են հրապարակից՝ ձուլուելով
իրենց հիւրընկալած այս կամ այն ժողովրդի ընդհանուր կաթսայի
մէջ: Բայց նրանցից մէկը էապէս տարբերում է: Ստեղծուելով մայր
հայրենիքից հեռու որպէս դադութ, նա վերածուեց երկրորդ հայրե-
նիքի, այն ժամանակ, երբ սեփական պետութիւնը ջախջախուել էր
արտաքին ոսոխների կողմից, դարձաւ հայկական պետութիւն, իր
հովանու տակ առնելով արհաւիրքներից փախչող հազարաւոր ու հա-
զարաւոր հայերի: Այդ պետութիւնը ամենադժուարին ու բարդ պայ-
մաններում, տասնեակ ոխերիմ թշնամիների շրջապատման մէջ կա-
րողացաւ դոյատեւել մօտ երեք հարիւր տարի, այսինքն՝ հարիւր
տարի աւելի երկար քան հայոց Արտաշէսեան պետութիւնը, հարիւր
յիսուն տարի աւելի, քան Բագրատունիների պետութիւնը, մօտ եր-
կու հարիւր տարի աւելի, քան Արծրունիների թագաւորութիւնը եւ
ընդամէնը յիսուն տարի պակաս, քան Արշակունիներին: Դա Կիլի-
կիայի հայկական պետութիւնն էր:

Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութեան մի դրուա-
գին, նրա սկզբնական շրջանին է նուիրուած Երուանդ Քասունու այս
աշխատութիւնը:

Երուանդ Քասունին նորեկ չէ հայագիտութեան ասպարէզում:
Հակառակ իր երիտասարդ հասակին, նա արդէն յայտնի է իր մի
շարք ուշադրաւ ուսումնասիրութիւններով, յատկապէս հայկական
Կիլիկիայի պատմութեան վերաբերեալ: Գրախօսուող աշխատութիւ-

նը նրա քրտնաջան որոնումների ու պրպտումների արգասիքն է հանդիսանում :

Երուանդ Քասունին իր աշխատասիրութիւնը սկսում է հետեւեալ բառերով. «Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութեան, ու ապա՝ անոր յաջորդող թագաւորութեան ժամանակաշրջանը հազարամեակներու վրայ տարածուող հայ ժողովուրդի պատմութեան ամենէն բախտորոշ, հետաքրքրական, եւ առաւելագոյն ուշադրութեան ու հետազոտութեան կարօտ ժամանակաշրջաններէն մէկն է» (էջ 13) : Եւ Քասունին իրաւացի է :

Զի կարելի ասել, որ Ե. Քասունին զործ է ունեցել խոպան գետնի հետ : Նրանից առաջ էլ իր բարձրացրած հարցերը հայ եւ օտար հայագէտների կողմից ուսումնասիրուել են (Ղ. Ալիշան, Եորկա, Գ. Միքայէլեան, Ս. Տէր Ներսէսեան, Ռուբո Կոլլենբերգ եւ ուրիշներ), բայց ոչ այն լայնութեամբ ու խորութեամբ, ինչ զբաւրինների պատմութիւնը, այն էլ, որ իր աշխատութեան հիմնաքարն ու ելակէտն է հանդիսանում, Մերձաւոր Արեւելքի ընդհանուր պատմութեան ընդարձակ Փոնի վրայ : Նա միանգամայն իրաւացի է, երբ գրում է. «Առանց խորապէս ճանչնալու տուեալ ժամանակամիջոցի Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական անցուղարձերը, եւ առանց դնահատելու պատմական այդ դէպքերուն իրաւ տարողութիւնը, անհնար է ճանչնալ ու արժեւորել այն, ինչ հայ ժողովուրդը՝ ահամայ, ու պարտադիր կերպով հեռացած իր պատմական հայրենիքէն, փորձեց իրողործել Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ : Եւ այս՝ անոր համար որ մեր ուսումնասիրութեան ենթակայ մօտաւորապէս վաթսուն տարիներուն, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութեան պատմութիւնը օրկանապէս ու բազմաթիւ կողմերով անբախտելիօրէն կապուած է Մերձաւոր Արեւելքի նոյն ժամանակամիջոցի քաղաքական հոլովոյթին, որմէ զայն առանձնացնելը կը նշանակէ զայն մեկուսացնել պատմութեան ընդհանուր հունէն, ու ահամայ կերպով ստորագնահատել անոր իմաստն ու կարեւորութիւնը ինչպէս հայ ժողովուրդի պատմութեան, նոյնպէս եւ համաշխարհային պատմութեան մէջ» (էջ 15) :

Ե. Քասունու աշխատութիւնը աչքի է ընկնում մի կարեւոր հանգամանքով : Այն գրուած է սկզբնաղբիւրների հիման վրայ : Նպատակ ունենալով տալ Կիլիկիայի հայկական իշխանապետութեան առաջին վաթսուն տարիների պատմութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան ընդհանուր Փոնի վրայ, նա չի բաւարարուել միայն հայկական սկզբնաղբիւրներով, եւ չէր էլ կարող : Նա պարտաւոր էր օգ-

տագործել բիւզանդական, վրացական, արաբական, ասորական, արեւմտաեւրոպական սկզբնաղբիւրները: Եւ նա քաջածանօթ լինելով նրանց, առատօրէն ու յաջողութեամբ օգտագործել է իր թեմայի լուսարանման համար, ցուցաբերելով լուրջ ու քննադատական վերաբերմունք: Նա պարզ նկատում է արեւմտաեւրոպական միջնադարեան հեղինակներին՝ Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան, ինչպէս եւ Եղեսիայի հայկական իշխանութեան հանդէպ ունեցած կողմնապահութիւնը, համեմատելով նրանց տուեալները հայկական աղբիւրների ընձեռած նիւթի հետ, ցոյց տալիս իրերի իսկութիւնը: Հեղինակը քաջածանօթ է նաեւ յիշեալ շրջանի պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններին, յաճախ վկայակոչում դրանք, հանդէս բերելով նոյնպիսի քննադատական վերաբերմունք ու մօտեցում:

Գրախօսուող աշխատութիւնը բաղկացած է Առաջարանից (որտեղ համառօտակի խօսւում է թեմայի, նրա մշակուածութեան ներկայ վիճակի, աշխատութիւնը դրելու սկզբունքների մասին), եւ վեց գլխից:

Առաջին գլխում, որ վերնադրուած է «Ռուբինեան իշխանապետութեան հիմնադրութիւնը» (էջ 17-34), խօսւում է Կիլիկիայի հողի վրայ Ռուբինեաններին նախորդող Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանութեան եւ նրա նշանակութեան մասին՝ Ռուբինեանների իշխանութեան հաստատման նախադրեալներ ստեղծելու տեսակէտից, Ռուբէնի որդի Կոստանդինի խաղացած հիմնական դերի մասին՝ Ռուբինեան իշխանութեան ստեղծման գործում:

Երկրորդ գլխում (էջ 35-62) խօսւում է ԺԱ. դարի վերջին սկիզբ առած խաչակրութիւնների մասին եւ խաչակիրների հետ Ռուբինեանների հաստատած կապերի, որոնք հեղինակը բնորոշում է որպէս հայկական այդ իշխանութեան արտաքին աշխարհի հետ ունեցած առաջին յարաբերութիւնները: Պէտք է ասել, որ հայադիտութեան մէջ այս հարցը առաջին անգամ է այսքան մանրամասն ու հանգամանալից ուսումնասիրութեան ենթարկւում: Քասունին քաջածանօթ է խաչակրութիւնների մասին եւրոպական վերջին լուրջ ուսումնասիրութիւններին եւ նրանց պատմութիւնը շարադրում է հայոց պատմութեան հետ սերտօրէն կապուած: Ի պատիւ հեղինակի պէտք է ընդգծել, որ նա խաչակրութիւնների առաջացումը չի կապում Քրիստոսի դերեզմանը այլադաւանների ձեռքից ազատագրելու՝ Արեւմուտքի ժողովուրդի ջերմեռանդութեան հետ, այլ դրա մէջ տեսնում է խորը սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառներ, գտնում, որ խաչակրութիւնները թելադրուած էին «տեղի ընկերային, հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական պայմաններէն» (էջ 44): Նա

միաժամանակ ցոյց է տալիս, որ խաչակիրների շարքային մասնակիցները այդ շարժման մէջ էին տեսնում մի պատեհութիւն աւատակտական ճնշումներից ձերբազատուելու, հեռանալու տառապանքներից եւ «Արեւելքի մէջ սկսելու բոլորովին նոր կեանք մը» (էջ 41) :

Երրորդ գլուխը (էջ 63-82) նուիրուած է խաչակիրների առաջին արշաւանքներին Կիլիկիա եւ Եդեսիայի լատին կոմսութեան հիմնադրութեան հարցերին : Յոյց է տրուած, թէ ինչպէս այդ շրջանների հայութիւնը, որ սկզբնական շրջանում զրկաբաց էր ընդունում խաչակիրներին՝ այլադաւանների դէմ հնարաւոր դաշնակիցներ ունենալու ակնկալութեամբ, շուտով տեսաւ նրանց իսկական դէմքը :

Չորրորդ գլուխը (էջ 83-96) նուիրուած է Ռուբինեան իշխանութեան հիմնադիր Կոստանդին Ա.-ին եւ նրա արտաքին քաղաքականութեան, որի էութիւնը կայանում էր բիւզանդական դերիշխանութիւնից ձերբազատուելուն, եւ խաչակիրների հետ սերտ փոխյարաբերութիւններ հաստատելու մէջ :

Ամենաընդարձակը աշխատութեան հինգերորդ գլուխն է (էջ 97-167), որ փաստօրէն ընդգրկում է հեղինակի կողմից ուսումնասիրուող ժամանակաշրջանի ուղիղ կէսը՝ 1100-1129 թթ., այսինքն՝ թորոս Ա.-ի իշխանութեան ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում Կիլիկեան հայկական պետութիւնը հզօրացաւ ու ամրապնդուեց : Այստեղ հեղինակը հանգամանօրէն կանգ է առնում բիւզանդական կայսր Ալեքսիոս Ա.-ի եւ Բոհեմունդի միջեւ 1108 թ. Դեւոլում կնքուած դաշնագրի վրայ, յատկապէս Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան վերաբերող կէտերին, յիշեալ իշխանի փոխյարաբերութիւններին՝ արաբական աշխարհի հետ եւ ամենայն մանրամասնութեամբ խօսում 1101 թ.-ին սկիզբ առած խաչակրութեան ընթացքի եւ նրա ունեցած հետեւանքների մասին Մերձաւոր Արեւելքում՝ ընդհանրապէս, եւ Գոզ Վասիլի ու Ռուբինեանների իշխանութիւնների՝ մասնաւորապէս :

Եւ վերջապէս վերջին, վեցերորդ գլուխը (էջ 177-215) նուիրուած է Լեւոն Ա.-ի (1129-1137 թթ.) եւ նրա օրօք Ռուբինեան իշխանութեան ժամանակաւոր անկման՝ բիւզանդական բանակների հարձակումների տակ : Բացի բուն Կիլիկիային վերաբերող հարցերից, այստեղ հանգամանօրէն ուսումնասիրուած է Եդիպտոսի հայկական դադութի առաջացման ու բարգաւաճման պատմութիւնը, որ առանձին վերցրած հետաքրքիր է ու շահեկան : Գրախօսուող աշխատութիւնն ունի համառօտ վերջաբան, մատենադիտական ծանօթութիւններ սկզբնաղբիւրների մասին, հարցի վերաբերեալ հանգամանալից մատենագիտութիւն եւ ցանկեր :

Ահա համառօտ գծերով Ե. Քասունու ուսումնասիրութիւնը: Այն տալիս է տուեալ ժամանակաշրջանի պատմութեան վառ պատկերը, զրուած է գիտական բարձր մակարդակով, մաքուր ու յստակ, օտարաբանութիւններէջ զուրկ արեւմտահայերէն լեզուով: Այստեղ մի հանգամանք էլ պէտք է յատկապէս ընդգծել: Ե. Քասունին Կիւլիկիայի հայոց պատմութեան վրայ նայում է ոչ զրասենակային ուսումնասիրողի սառը ակնոցներով: Նա սիրում է իր ուսումնասիրութեան առարկան, դեռ աւելին, նա սիրահարուած է դրան, բայց այդ բանը ոչ մի կերպ պատճառ չի դառնում հեռանալու գիտականութիւնից, զոհել գիտականութիւնը:

Բարձր գնահատելով Երուանդ Քասունու զբախօսուող աշխատութիւնը, միաժամանակ պէտք է նշել, որ այն զուրկ չէ թերութիւններից, որոնք, գուցէ եւ մասամբ անխուսափելի են նման բարդ թեմայի համար:

Հեղինակը օգտագործել է ԺԲ-րդ դարի նշանաւոր ասորի ժամանակագիր Միքայէլի պատմական երկի հին հայերէն թարգմանութիւնը: Երբ դեռ յայտնաբերուած չէր Միքայէլ Ասորու ժամանակագրութեան ասորերէն բնագիրը, հայերէն թարգմանութիւնը բնագրի արժէք ունէր: Բայց երբ անցեալ դարի վերջում յայտնաբերուեց ինդրոյ առարկայ ժամանակագրութեան ասորերէն բնագիրը, որը թարգմանուեց Ֆրանսերէն՝ ասորագէտ Շարոյի կողմից ապա, հասկանալի է, հայերէն միջնադարեան թարգմանութեանը դիմելը դառնում է աւելորդ, քանզի ոչ հազուադէպ, հայ թարգմանչի կամ արտադրող զրչի արվասիքն հանդիսացող առանձին մտքեր, տողեր, հատուածներ սխալմամբ վերագրւում են Միքայէլ Ասորուն:

Հեղինակը մի քանի անգամ (էջ 17, 21) խօսում է Կապադովկիայի, Կիլիկիայի եւ «Եփրատացւոց աշխարհի» մէջ «Բիւզանդիոնի պարտադրանքով ստեղծուած հայկական փոքր թագաւորութիւններու» մասին եւ ի միջի այլոց նկատի ունի նաեւ Սենեքերիմի ու նրա ժառանգների, եւ Գաղիկ Բ-ի կալուածները: Նա այդպէս էլ գրում է. «Պիղուի թագաւորութիւն» (էջ 21): Մենք ոչ մի հիմք չունենք Բիւզանդական կայսրութեան տարածքի վրայ հայկական թագաւորութիւններ ու թագաւորներ փնտռել: Նրանք ոչ այլ ինչ էին, քան պարզ բիւզանդական նահանգապետներ: Սենեքերիմի զաղթի մասին խօսելիս Թովմա Արծրունու Շարունակողը գրում է. «Փոխեցին զհայրենի տունսն իւրեանց հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմ... եւ դէմ եդեալ գնացին յաշխարհն Յունաց... եւ արկան ընդ լծով ծառայութեանն Հռոմոց. նոյնպէս եւ Բագրատունին Գաղիկ» (Թովմայի Վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 307-308): Ծառայութեան լծի տակ ընկնողը

չի կարող թագաւոր համարուել: Ինչ խօսք, ե՛ւ Սենեքերիմը, ե՛ւ Գադիկը Բիւզանդիայում հայոց միջնալայրում շարունակում էին յորջորջուել թագաւորներ, բայց դա պատուական յորջորջում էր եւ ոչ իրականութեան արտայայտութիւն:

Անդրադառնալով 1135-ից յետոյ լայն ծաւալ ստացած հայոց արտագաղթին դէպի Եգիպտոս, որտեղ այդ ժամանակամիջոցում ըստ աղբիւրների տուեալների հաւաքուեց 20-30 հազար հայութիւն, Ե. Քասունին այդ երեւոյթը բացատրում է «խաղաղ, ապահով ու տընտեսապէս բարգաւաճ հայկական Կիլիկիայի» բացակայութեամբ, որ իբր «հայկական Կիլիկիան այդ տարիներին չէր հրապուրեր հայերը» (էջ 214), չէր քաջաւերում, որ նրանք «ամուր կայք հաստատեն աւոր սահմաններուն մէջ»: Ես չեմ կարող ասել, որ ընդհուպ մինչեւ իր կործանումը 1375 թ. հայկական Կիլիկիան ապրեց խաղաղ, ապահով, տնտեսապէս բարգաւաճ վիճակում: Հակառակ դրան Կիլիկիան հայերին չատ էր հրապուրել: Այդ դաղթից ընդամէնը տասը տարի անց, 1145 թ. հենց Ե. Քասունու իսկ խօսքերով ասած, «հայ ժողովուրդի անսակարկ նուիրումով զինուած (Թորոս Բ.-ը) կը յաջողէր վերականգնել Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը» (էջ 217): Նա նշանակում է, որ հայերը «ամուր կայք հաստատել էին արդէն նրա սահմաններում: Ճիշդ է Քասունին երբ գրում է, թէ «Թորոս Բ.-ի ձեռք բերած յաջողութիւնը պատահականութեան չէր կարելի վերագրել: Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը (ասել է՝ հայերը - Հ. Բ.)... որոշապէս յաջողած էր ամուր կռուան մը հաստատել այնտեղ» (էջ 217):

Հեղինակը, կանդ առնելով Փիլարտոս Վարաժնունու տիրապետութեան տեղադրման հարցի վրայ, ցոյց է տալիս, որ այն տարածւում էր «Կիլիկիա անունով ծանօթ բիւզանդական բանակաթեմի վրայ»: Բիւզանդական Կիլիկիա անունով բանակաթեմ գոյութիւն չի ունեցել: Հռոմէական ժամանակաշրջանում եղել է Կիլիկիա պրովինցիա՝ պրովինսսուների կառավարման ներքոյ, որ վաղ բիւզանդական ժամանակաշրջանում բաժանուեց Ա, Բ, եւ Գ Կիլիկիաների: Բայց պրովինցիա եւ բանակաթեմ հասկացողութիւնները միանգամայն տարբեր են: Բանակաթեմերը, ինչպէս յայտնի է, առաջացան 7-րդ դարից սկսած, Հերակլիոս կայսեր ժամանակներից, այսինքն այն ժամանակ, երբ Կիլիկիան արդէն անցնում էր արաբների ձեռքը: Երբ Նիկեիոյ Բ. Փոկասի ժամանակ Կիլիկիան վերանուաճուեց, ապա այն ժամանակ էլ Կիլիկիա բանակաթեմ չստեղծուեց, այլ ստեղծուեցին աւելի փոքր վարչական միաւորներ՝ քաղաքներ եւ ամրոցներ՝ զօրավարի ղլխաւորութեամբ, որոնք կոչուեցին բանակաթեմեր: Դրանք են Տարսոնը, Անարարզան, Մոպսուեստիան եւ այլն:

Հեղինակը բազմիցս անգամ յիշում է «Եփրատացւոց աշխարհը» որ ճիշդ է: Գրականութեան մէջ այդ շրջանը ծանօթ է որպէս Եփրատեսիա, որը եւ պէտք է օգտագործել:

Գրախօսուող աշխատութիւնը վերնադրուած է. «Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի Քաղաքական Հոլովոյթին Մէջ (1080–1137)»: Այս թուականներից վերջինը՝ 1137–ն միանգամայն հասկանալի է. 1137–ին Յովհաննէս Կոմնենոսը գերում է Լեւոն իշխանին եւ ժամանակաւորապէս վերջ տալիս Ռուբինեան իշխանութեանը: Աշխատութեան բովանդակութիւնն էլ սահմանափակում է այդ ժամանակաշրջանով: Բայց ի՞նչ է 1080–ը: Այստեղ պէտք է ընդդէմել, որ Հեղինակը տարբերում է Կիլիկիայի իշխանապետութիւն հասկացողութիւնը Ռուբինեան իշխանապետութիւնից: Նա գրում է. «Ռուբէնի եւ Կոստանդինի Կիլիկիա ոտք դրած շրջանին երկրին տէրն էր Փիլարտոս» (էջ 26), «նրանք ստիպուած էին ընդունելու Փիլարտոսի գերիշխանութիւնը» եւ մի քիչ յետոյ աւելի յստակ. «Կիլիկիոյ մէջ հայկական իշխանապետութեան իրաւ հիմնադիրը կը հանդիսանար Փիլարտոս» (էջ 27): Արդ, եթէ խօսքը Կիլիկիայի հայկական իշխանապետութեան մասին է եւ ոչ Ռուբինեան իշխանապետութեան, ապա 1080 թ. ոչ մի կերպ չի բացատրւում ու արդարացւում: Զէ՞ որ Փիլարտոսի պետութիւնը սկիզբ է առնում Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) անմիջապէս յետոյ, երբ Ռոմանոս Դ. Դիոդենեսը պարտւում, կուրացւում, զահրնկէց է յայտարարւում, իսկ Փիլարտոսն էլ, օգտուելով առիթից իրեն փաստօրէն անկախ է յայտարարում: 1080 թ. ասելով Հեղինակը գուցէ Ռուբինեան իշխանութեան հիմնադրութեան թուակա՞նը նկատի ունի: Սակայն նա գրում է այսպէս. «Ռուբէնի եւ Կոստանդինի Կիլիկիա ապաստանելուն թուականը կ'իյնայ 1079–1081 թթ.–ու միջեւ» (էջ 22): Եթէ ճիշդը 1079 կամ 1080–ն է, ապա հնարաւոր է 1080–ին իշխանութիւն հաստատել: Բայց եթէ ճիշդը 1081–ն է, ապա 1081–ին զաղթողը ինչպէ՞ս կարող է 1080–ին իշխանութիւն հաստատել: Հետեւաբար 1080–ն էլ Ռուբինեանների իշխանութեան հաստատման թուական չի կարելի ընդունել, եթէ ելնենք Հեղինակի դատողութիւններից: 32–րդ էջում նա գրում է. «Իրապէս Վահկայի գրաւումով կը սկսի Ռուբինեան իշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ»: Վահկայի գրաւումը տեղի ունեցաւ, ինչպէս գրում է Քասունին՝ 1091/1092 թ., հետեւաբար ըստ նրա՝ 1080–ը չի կարող համարուել նաեւ Ռուբինեան իշխանութեան հաստատման թուական: Այդ բանը Քասունին պնդում է 35–րդ էջում, գրելով. «ԺԱ. դարու վերջին տասնամեակին... Ռուբինեաններ իրենց իշխանութիւնը կը հաստատէին Կիլիկիոյ մէջ»: Արդ, եթէ 1080–ը ոչ Փիլարտոսի իշխանութեան, ոչ Ռու-

բինեան իշխանութեան սկիզբը չէ, ապա ի՞նչ է: Մնում է ենթադրել, որ պատմադրութեան մէջ Ռուբինեանների իշխանութեան հաստատման աւանդական սկիզբը ընդունուած 1080 թիւն է, որի հետ լուեկայն իր համամիտ չլինելը ընդգծելուց յետոյ հեղինակը շարունակում է ընդունել:

Բիւզանդական աղբիւրներից օգտագործուած է միայն Աննա Կոմնենայի երկի անգլերէն թարգմանութիւնը: Գործին օգտակար կը լինէր, եթէ հեղինակը օգտագործած լինէր նաեւ Նիկիտաս Խոնիատեսի եւ Կիննամոսի ժամանակագրութիւնները: Հեղինակը նրանց նիւթին ծանօթ է Շալանդոնի՝ Կոմնենոսների մասին գրած ուսումնասիրութիւնից, բայց պիտի ասել, սկզբնաղբիւրին միջնորդով ծանօթանալը միշտ էլ թերի է:

Մեր խօսքը վերջացնենք տառագարծութեան վերաբերեալ մի քանի դիտողութիւններով: Առաջին հայեացքից անկարելւոր այս հարցը, մեր համոզմամբ չառ կարելւոր է: Հայաստանի պատմութիւնը դրող մասնագէտի համար տառագարծութեան հարցը խնդիր չէ, այդպիսի հարց փաստօրէն չի էլ ծագում, քանզի օտար անունների կամ տեղանունների հետ նա որպէս կանոն քիչ գործ ունի: Մի քանի բիւզանդական կայսրերի կամ զօրավարների անուններ գիտար չէ տառագարծուել, քանի որ լինելով համընդհանուր՝ քրիստոնէական Միխայիլը դասուում է Միքայէլ, Կոստանդինոսը՝ Կոստանդին, Լէոնը՝ Լեւոն եւ այլն: Բայց Կիլիկիայի պատմութիւնը դրող մասնագէտը կամայ ակամայ բախուում է այդ խնդրի հետ, որովհետեւ գործ ունի ոչ միայն հայ եւ բիւզանդական անունների ու տեղանունների հետ, այլ բազում այլ ժողովուրդների: Արեւմտահայ պատմաբանի համար հարցը էլ աւելի է բարդանում, քանի որ բազմազանների արտասանութիւնը նրա համար, դասականը՝ ճիշդը չէ: Ինչպէ՞ս նա վարուի: Եթէ ընդունի դասական տառագարծութիւնը, ապա միանգամայն պիտի աղաւաղուի արտասանութիւնը (խօսքը արեւմտահայ ընթերցողի մասին է): Հեղինակը հրաժարուել է դասական տառագարծութիւնից եւ անուններն ու տեղանունները գրի է առել այնպէս, ինչպէս որ պիտի արտասանի արեւմտահայ ընթերցողը: Այդպէս էլ կարելի է, բայց ցանկալի էր, որ այդ դէպքում գոնէ առաջին անգամ այդ անունն ու տեղանունը յիշատակելիս, փակագծերի մէջ արուէր անուան լատինատառ գրութիւնը, այնպէս ինչպէս որ է այն՝ տուեալ ժողովուրդի մօտ:

Թերութիւններն ինչ խօսք երկրորդական նշանակութիւն ունեն, ուղղելի են հեշտութեամբ, նրանք ոչ մի կերպ չեն կարող աղքեւ այն բարձր գնահատականի վրայ, որ մենք տալիս ենք Երուանդ Քասու-

նու աշխատութեանը : Այն տուեալ թեմայի շուրջ մինչեւ օրս գրուած ամենահանդամանալից , մանրակրկիտ , ամենախոր ուսումնասիրութիւնն է , գրուած բազմալեզու ու բազմապիսի աղբիւրների եւ դրականութեան հիման վրայ : Յանկութիւն ենք յայտնում որ հեղինակը շարունակի այս ուղղութեամբ իր աշխատանքները , իր ուսումնասիրութեան առարկան դարձնի Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութեան հետագայ ժամանակաշրջանը եւս :

ՀՐԱՁ Մ . ԲԱՐԹԻԿԵԱՆ